

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

EMLÉKEK ÉS REFLEXIÓK

EP „MESTERRŐL” (II.)

Változatok az „aha-élményre”

(Részletek)

■ A kocsmai beszélgetésekből szinte semmi nem maradt meg bennem. Annál is kevésbé, mert nagyon összeszokott társaságot alkottak. E. P. és M. GY., mint már volt róla szó, még a Piarista Gimnáziumból jól ismerték egymást,¹⁷ s a csapat legtöbb tagja is legalább fél évtizede együtt játszott a TTK kispályás válogatottjában, amelyben korábban Tömpe Jánosnak is „bérelt helye” volt, amíg 1973-ban ki nem „öregedett”. Én is innen ismertem őket, mivel az E-Collegium társulata azonos volt a bölcsészválogatottal, így 1969 és 1973 között gyakran láttuk, pontosabban néztük egymást az ELTE futballtornáin. Úgy rémlik, hogy össze soha nem kerültünk, de érzésem szerint 1970/72-ig jobbra mi győztünk volna, majd fordult a kocka s az ő javukra billent volna át a mérleg: 1973 őszén például Pécsen, amikor az országos egyetemi bajnokságot is nagy fölénnyel nyerték, minden bizonnyal simán kikaptunk volna tőlük. Mindez, talán azért is, mert nem kellett sohasem „összecsapnunk”, kölcsönös rokonszenvet szült, amelynek alapja, azt hiszem, leginkább a hasonló „technikás” („magyarosch”) játéktípus lehetett, ami ugyebár hasonló világszemléletet sejtetett. Ebből következett, hogy 1973 májusában, amikor csapatunkból többen: Juan Alberto Cabello (ő már kicsit korábban) Pócza János és jómagam „szögre akasztottuk” a tornacipőt, egy a BEAC Sporttelepen rendezett „gálameccsen” épp ők búcsúztattak bennünket, köztük engem. (Az eseményt több jól sikerült közös fénykép is őrzi!) Valószínűleg e búcsúmérkőzés baráti hangulata tette lehetővé hosszúra nyúlt *vendégszereplésem* a GALAMBOM FC egyesületében, amely, mint a fentebbi sorokból is kiderült, nem egyéb, mint – a két világháború közötti E-collegisták szavajárásával – a hajdani „dögészválogatott” időbeli meghosszabbítása.

*

De az óbudai kiskocsmák hangulatához visszakanyarodva már csupán azért sem kapcsolódhattam be intenzívebben a tereferékbe, mert az előzményekből s az összeszokottságból fakadóan a társalgás többnyire „kódolva” volt: röpködtek a célzások, az olykor enyhén pikírt, évődő megjegyzések s különösen a „poénok” olyan témákról, megtörtént vagy csupán kitalált eseményekről, amelyekről egy „új fiúnak” a dolgok természeténél fogva „lövése” sem lehetett. Különösen az M. GY. – E. P. – L. G. trió volt elemében: zsákszámra gyártották a szóvicceket és a szellemesebbnél szellemesebb „bemondásokat” olyanformán, hogy egy kívülálló csak a fejét kapkodta; örülhetett, ha harminc-negyven százalékát fölfogta a villódzó közléseknek,¹⁸ a futballöltözőkben amúgy is megszokott ugratásoknak. Ráadásul mindennek számomra még egy különleges „stich”-je is volt, ami persze csak jóval később tudatosodott

bennem: ez a társaság nagyságrendekkel „urbánusabb” volt, mint azok a futballközégek, amelyekben én addigi életemben megfordultam. Már mint Szatmáron, Sárospatakon vagy akár a sashegyi Arany János Gimnáziumban – a Csepel SC-ben, a BEAC-ban, a hódmezővásárhelyi katonacsapatban s végül az FTC-ben megismert szerényebb milióból származó egykori játéktársaim elsőprő többségéről nem is beszélve. De még az Eötvös Collegiumban 1968 őszén összekerült, s mindmáig összetartó színvonalas baráti köröm legtöbb tagjától is különböztek újdonsült játszótársaim: egy kicsit jobban voltak „eleresztve”, némileg másképp, választékosabban öltözködtek, más volt az ízlésük, különböztek szófordulataik, másképp járt az eszük is. A humoruk, világlátásuk, egyszóval a mentalitásuk volt eltérő a mienktől, amin persze az értendő, hogy főként az enyémtől, aki ugyebár „egy szomszédos baráti ország” alig polgárosodott távoli zugából érkezett.

S itt célszerű egy újabb rövid kitérőt tennem, hogy teljesen világos legyen, amit mondani szeretnék: az urbánuson én sohasem a zsidó származást, hanem a mindenkori polgárisultság/civilizáltság/kifinomultság¹⁰ – Szemere Bertalan és Kemény Zsigmond korabeli kifejezésével „polgárisodás” – fokát értem, amelynek mindenütt a világon történelmi, szociológiai és mentális okokból nagyon erősen hierarchizált: állomásai, lépcsőfokai, fejlettségi szintjei, garáncsai vannak, amelyeket el kell érni, meg kell mászni, meg kell teremteni, ki kell vajúdni, és minél szélesebb társadalmi környezetben szervesen meg kell(ene) gyökereztetni. Ez persze mondhatni köztudott, mint ahogy az is evidencia, hogy emez modernizációnak, „polgári átalakulásnak” hívott folyamatnak objektív törvényszerűségei vannak, amelyek hatásmechanizmusa alól senki sem tudja kivonni magát, mindenkire érvényes, ha akarja, ha nem. Az sem titok, hogy mindehhez óhatatlanul kimondatlanul értékképzetek, sőt alig változtatható szívós előítéletek társulnak – kivált Magyarországon. Magyarán nagyon nem mindegy, hogy kit hová visz a golya, milyen családba, mikrokörnyezetbe születik, miben nevelkedik, másképpen szólva: miként „szocializálódik”. És nem utolsósorban: *hol!* Mondjuk Parassapusztán vagy Nemesvitán-e vagy, példának okáért, a Zugligetben, a Svábhegyen, a Feneketlen-tó környékén, a Római-parton, Zuglóban, a „nyóckerben”, netán a Rózsadombon vagy a Lipótvárosban. Minden mérsékelten iskolázott magyar férfi és nő fejében, eszében, reflexeiben (mélytudatában) gomolyog valamiféle elképzelés a „jobb kerületekről”, a „jobb iskolákról”, a „jobb körökről” – akár csak a „jó” és kevésbé „jó” családokról. Meg arról is, hogy van-e különbség Budapest, a főváros, a *centrum* – és a *vidék* között. Nyilvánvaló, hogy változatlanul *van*, a „vidéki” szavunk értelme, érzelmi töltése továbbra sincs nagyon távol a ’műveletlen’, ’bárdolatlan’, ’bumfordi’, ’elmaradott’, ’ügyefogyott’, ’esélytelen’, ’körön kívüli’ stb. szemantikai tartománytól, ahonnan már csak egy apró lépés a még negatívabb régió, amelynek alján a „paraszt” (prosztó), a „proli”, bunkó, surmó, suttyó, sutyerák és egyéb szinonimái szerepelnek... (E. P. különben egy helyütt *parlagit* mond, sőt egy meg nem nevezett forrásra hivatkozva még össze is vonja a két fogalmat: „vidékieken durva, műveletlen »személy, megnyilatkozás«, továbbá „nyers [modorú]” [ember] gyanánt rögzítve, vö. *Ki szavától a lady biztonságáért?* 87.)... Ha valaki venné a fáradságot magának és szorgos kutatómunkával pontos adatokat gyűjtene a mai magyar lakosság képzetéről az „elit”, az „előkelőség” s a „kiválóság” fogalmáról, mibenlétéről, bizonyára meglepődne, hogy a viselkedési mintákban, az ízlésben, sőt a nyelvhasználatban is milyen előkelő helyen maradt – persze az eredeti, 1910 körül rögzült *mintához* képest jócskán kifacsarodva – az „úriember” és, bár ritkábban, az „úrino”...

Erről, nem sokkal megbetegedése előtt, 2014 végén, E. P. így ír: „[...] nem vagyok arisztokrata, ma Magyarországon, ha valaki nem tudná, nincsen arisztokrácia, nincsenek arisztokraták (legfőljebb látogatóban). Olyanok vannak néhányan, kiknek az apjuk, nagypajuk (és így tovább egy ideig) arisztokrata volt. Én is ilyen vagyok. Amúgy magyar író, republikánus.

Menjünk tovább a nagy, közös nincsünkben: Urak sincsenek, úrinők sincsenek. A polgárokat egy kezemen meg tudnám számolni. Általános formátlanság hona hazánk. Soha nem álltunk nagyon jól, a formák mindig nagyon közel voltak a formalitáshoz, közel a saját ürességükhöz.”²⁰

E gondolatmenetbe illeszthető az is, hogy fura, de valójában nem meglepő módon a közvélekedés kevésbé minősíti „vidékiek” a dunántúli Pécsét, Veszprémet és Győrt, mint a Duna–Tisza-közi Kecskemétet, az ország keleti felében található Békéscsabát vagy a „kálvinista Rómát”, azaz Debrecent – talán Szeged kivételével. S akkor mit szóljanak azok, akik valóban eldugott Isten háta mögötti kisközségekben vagy egyenesen tanyákon töltötték gyermekkorukat, és innen „indulva” kell(ene) behozniuk szerencsésebb nemzedék- és honfitársaik mérhetetlen helyzeti, „születési” előnyét. Ebből, most erősen leegyszerűsítve az következik, hogy a „verseny” eleve egyenlőtlen, s bár nem beszélünk róla, csaknem minden „hátrányosabb helyzetű” magyarban feszültségeket, frusztrációkat, irigységet, kompenzációs vágyat, amolyan „csak azért is megmutatom” attitűdöt vált ki. Azokban is – ösztönös védekezés, háritás, „összezárás” formájában – akik „felül” vannak, s még inkább azokban, akik – állandó „bizonyításkényszernek” engedelmessé válva, s valljuk be: sokszor nemigen válogatva az eszközökben – „alulról” a helyükre igyekeznek. Az „eredmény” pedig nem is lehet más, mint kijegecesedni nem tudó társadalmi osztályok, felibe-harmadába maradt szociológiai rétegek, erkölcsi értékek, viselkedésnormák s ízléskategóriák egymásra torlódása, irányvesztés, zűrzavar, törtetés, úrhatnás, „urizálás”. „Katyvasz.”

Megint Esterházyval szólva:

„Van új harács és uriz. Ez azonban egyáltalán nem meglepő, az ellenkezője volna az. Hogy első generációsok úgy viselkedjenek, mintha már régóta... régóta gazdagok volnának, a hatalomban volnának, és nagy könyvtárak volna eleve, egyáltalán, mintha örökölték volna valamit.

De semmit, úgy érte, semmi használhatót. Elindultak, és nem volt semmijük, csak a tehetségük, az erejük, a kitartásuk, és persze ezek árnyékos változatai, a bírvágy, a kíméletlenség, az önzőség, a törtetés, rámenősség és gátálatlanság. Ez nem volt a 16. században sem másképp.

Urizálni nem úri dolog. De mi az, hogy úri? (Vajon értelmes kérdés ez ma egyáltalán?) Valami homályos formaérzék-szerűség. Például az erkölcshez is csupán így van köze, úriember ilyen nem tesz. (Igaz, ha arra gondolunk, hogy ún. úriemberek mi mindent elkövettek, akkor azt kell mondjuk, hogy az úriember nem a következetességéről ismerszik meg.) Viszont honnan a vérekes bánatból volna itt valakinek is formaérzéke, eltekintve azoktól, akiknek van? *Mert személyes kivételek mindig vannak, nincsenek urak, de néhányat azért ismerünk, úrinőt is (a hölgy szó használata jól mutatja a zavart katyvaszt), polgárság sincsen, de polgárok, elenyésző számban, vannak.*²¹

Megfigyeltem különben, hogy az általam „belülről” is megismert zsidó–magyar (magyar–zsidó) családok egy részében mindmáig kitapintható egy ellentétes előjelű (többnyire nem is tudatos) „versenyzellelem” maradéka: csak azért is megmutatjuk „ezeknek”, vagyunk olyan „jó magyarok”, mint ők, netán különbek is! Ez a 19–20. századi megkésett „polgárisodás” magyar vál-

tozatából eredeztethető dacreakció nemegyszer még olyanokban is fel-felhor-
gad, akik, történelmileg sajnós érthetően, nem tudták/tudják megemésztetni,
„feldolgozni” a soát (ép ésszel nem is igen lehet!), és már régóta meghasonlot-
tak a „klasszikus” magyar nemzeteszmeivel s főként annak „járulékos elemei-
vel”. Ez az attitűd az én szememben a nagy- és dédszülők „örök időkre” szó-
lónak érzett, feltétel nélküli betagozódási, sőt beolvadási vágyának alig két-
ségbe vonható bizonyítéka, amit „legbeszédesebben” épp a magyar nyelv
anyanyelvvé válása igazol. (Hajlamosak vagyunk ugyanis megfélekedezni róla,
hogy a spanyol/ladino és a német/jiddis után ez az erős érzelmi azonosulást
feltételező jelenség mindössze harmadszor fordult elő az európai zsidóság há-
nyatott történetében.²²) S az pedig már végképp nagyon kevés emberben tuda-
tosodik, hogy a „maradék ország” különféle régiói, meglehet Pest-Buda né-
mely patinás kerületeit is ideértve, az imént vázolt „lépcsőzetes fejlődés” ér-
telmében más-más történelmi időbeliségben, idősíkbán is vannak egymással
(egymással szemben), ergo tudunkon kívül mi, mai (kortárs) magyarok akár
tíz-húsz, olykor harminc-negyven évnnyi differenciát, felhalmozott/örökölt
előnyt s (inkább) hátrányt viselünk génjeinkben és személyiségvonásainkban,
mentalitásunkban. Hát még a „leszakadt nemzetrészek” 1920 óta más-más
történelmi és „nemzetépítési” erőterbe került tagjai! Hát ezért oly nehéz a vál-
tozatlanul *közös anyanyelv* ellenére szót érteni egymással... Ezt ugyan el le-
het ütni azzal a közhellyel, hogy minden ember (sors) más, egyszeri és meg-
ismételhetetlen (Ady: „Észak-fok, titok idegenség, / Lidérces, messze fény”),
de mégis... Mindez a ki nem mondott – *kibeszéletlen* – szerfelett bonyolult
történelmileg öröklött társadalomlélektani „helyzet” persze állandó súrlódá-
sok, akár politikailag (hatalomtechnikailag) is kiaknázható kisebb-nagyobb
konfliktusok melegágya, s nem kell szakképzett szociológusnak vagy lélek-
gyógyásznak lenni annak belátásához, hogy bizony, ha egy kicsit megkapa-
rjuk, ez a forrása egymás – magyarnak született honfitársaink (vagyis mi ma-
gunk) – iránt táplált rokon- és ellenérzéseink bonyolult szövevényének is.
Amelyek között az elmúlt évszázad „zsákutcás” társadalomfejlődése (felemás-
ra sikeredett „polgárisodása”) és sajnós immár tényleg kudarcnak minősít-
hető nemzetépítési (megtartási) törekvései végeredményeként inkább a zsigeri
ellenszenvok dominálnak, semmint a „keresztényi szeretet” vagy a „felebará-
ti szolidaritás”. Már magunkat sem szeretjük – a másokban, a másik magyar-
ban! Hiszen többnyire az ő szemében is gyanakvást, bizalmatlanságot, előíté-
letet látunk, érzünk, legalábbis feltételezünk, ha ritkán merjük is megfogal-
mazni, bevallani magunknak, újfent E. P. modorában: „Magunkat gyűlöltük
egyedül.” (*Kis magyar pornográfia*, 117–118.²³)

Megint túlságosan megterhelné ezt az emlékezést, ha akárcsak vázlatosan
is, megkísérelném kijelölni/meghatározni emez újabb történelmi úttévesztés
megannyi állomását.

Ehelyett csupán egy tömör összegzést ajánlanék megfontolásul az Olvasó
figyelmébe, amely súlyos bilincsként, mondhatni valódi rabláncként gátolja
mozgásterünket, bénítja társas reflexeinket, s megmételjezi politikai ösztöne-
inket. S főként acélkalodába zárja a minderről kialakított fogalomkészletün-
ket, nézeteinket és gondolkodásunkat!

Így fest, két részletben:

ad 1: az 1918–1921-es, az 1944–1945-ös, az 1948–1951-es, az 1956–1957-
es, az 1988–1992-es, valamint 2010-es – történelmi kataklizmákkal (Trianon,
II világháború, holokauszt, szovjet megszállás- és „érdekszféra”, 1956) elegendő
– rendszerváltások/változások/változtatások²⁴ és módosulások összhatása

következtében nem csupán a *polgári átalakulás* valódi tartalmának nálunk egybefolyó (külön kategóriaként csupán mesterségesen szétválasztható) nemesedés/polgárisodás folyamata nem mehetett végbe, hanem annak eredeti szociológiai/mentális értelme is megzavarodott, elhalványultak a korábbi erővonalak, elhomályosultak a viselkedési minták és a típusok (férfi és női karakterek), amelyek köré, szerencsésebb esetben, szervesülhetett és maradandó módon megszilárdulhatott volna.

ad 2: másképp fogalmazva: jól ismert „történelmi viszontagságaink” végösszegeként mindnyájan, a magyar társadalom mindegyik rétege, a magyar zsidók (zsidó magyarok) *is megrekedtünk* az 1910-es/1914-es, többnyire csak felében-harmadában valódi polgár, ám annál „magyaroschabb” „úriember/úri-nő” szinten, amely a Horthy-korszaktól mindmáig – valódi kijegecesedés helyett – csak tovább torzult.

Nagyon sajnálatos módon ugyanis ennek pont az ellenkezője történt: mivel a folyamat nem volt végigfuttatható, maga a magyar társadalom(fejlődés)/„polgárisodás” maradt befejezetlen, töredékes: szociológiailag és tudatilag egymásra torlódott társadalmi rétegek laza és alig szervesült konglomerátuma. Kulimász. Vagy megint Esterházyval szólva: „katyvasz”. Torzóban, felemás, cseppfolyós állagban, (nemzet)tudatilag meghasonlott állapotban, nagyjából az 1910-es/14-es szinten érte meg az 1948/49-es „fordulat évét”, amikor, ráadásul, szovjet mintára, kíméletlen ideológiai „osztályharc” indult mindazon szociológiai, társadalomtörténelmi és mentális részeredmények (vö. „burzsujok”, kulákok s egyéb „osztályidegenek”, a „néphatalom ellenségei”) felszámolására, amelyeket, noha töredékesen, a magyar társadalom időközben mégiscsak kivajúdott magából. (Különösen károsnak bizonyult a magyar „paraszi polgárisodás” kezdeményeinek módszeres irtása.²⁵) Ezért van az, hogy szinte nem is létezik olyan magyarországi társadalmi réteg, sőt talán egyetlen magyar család sem, amelyet az elmúlt évszázad során ne ért volna valamilyen súlyos megrázkódtatás, maradéktalanul elégedett lenne helyzetével, jól érezné magát a bőrében, s tagjai megbékültek volna közelmúltjukkal és sorsukkal. Különösen nem a magyar zsidók (zsidó magyarok), akiket még mindezen felül a Történelem immár elismerten legborzalmasabb, államilag szervezett kiiktatási kísérlete, a jóvátehetetlen holokauszt traumája is sújtott, annak minden, máig ható, következményével.²⁶ Végső soron innen eredeztethető az általános bizonytalanság, gyanakvás, szorongás, elemi szolidaritáshiány, elégedetlenség, állandó kompenzációs igény, mások teljesítményének, esetleges sikerének gyanakvó méricskélése, vagyis mindaz, amit mi mai magyarok olyan jól ismerünk, s amellyel nemhogy szembenézni/szembesülni alig tudunk, de legtöbbször szavakba foglalni, fogalmakba önteni – értelmesen *beszélni* róla – sem!

Gyakran kísért a gondolat, hogy kevés kivétellel minden magyar úgy érzi, „tartoznak” neki, valamilyen kárpótlás „jár(na)” a családját s esetleg személyét ért mindenféle sérelemért, „betartásért”, s ha nagyon őszinték akarunk lenni, a leghelyesebb talán épp az volna, hogy a megismerkedés pillanatában, a beszélgetést kölcsönös bocsánatkéréssel kellene kezdeni az egymásnak – egymás családjának, felmenőinek, társadalmi rétegének – véletlenül s gyakran egyenesen szántsándékkal („nemzethűségi szempontból”, utóbb „osztályharcos alapon”) okozott történelmi traumákért... (Ez még akkor is nehezen vitatható, hogy a vidék, a kis falvak parasztsága ebből jórészt kivonható.)

Az elmúlt három évtizedben, külhoni ösztöndíjasként és diplomáciai szolgálataim alatt többször is megtapasztaltam, mennyire nem értik a külföldiek, mi bajunk egymással! Miért fordul elő oly gyakran, hogy évtizedes barátságok

mennek tönkre egyetlen félreértett mondat, kijelentés miatt, gyümölcsöző szakmai kapcsolatok szűnnek meg máról holnapra, mert kiderül (legalábbis felmerül a gyanúja), hogy valamelyik partner, úgymond, „lecsatlakozott” a másik „oldalhoz”. *Nincs (már) velünk, tehát ellenünk – lehet!* Ilyen körülmények között fel sem merül(het), hogy oldalak márpedig nincsenek: változatlanul csak a kétféle eredetű, de egylényegű értékrendszer (a „régí” nemesi és a „modern” polgári harmonikus összedolgozása) van, továbbá, napi feladat gyanánt: *munka és minőség*, a 19. századi magyar progresszió eltökélt folytatása, az egyszer talán valóban megvalósítható nyugati (citoyen típusú), valóban polgári jellegű magyar középosztály megteremtése érdekében – „oldalazás” nélkül. De ez nyilván odébb van még...

Ám mégis innen kellene, minél előbb közös erővel ismét elrugaszkodnunk! Ha csak nem akarunk egyszer és mindenkorra beletörödni Jászi Oszkár baljós prófécijába, amely így hangzik: „*öntudatos polgári osztály (angol vagy francia értelemben) sohasem volt, és minden valószínűség szerint éppoly kevésé lesz Magyarországon, mint ahogy nem volt Oroszországban sem*”.²⁷

Egy esetleges még újabb „rendszer módosulás” feltételeiről különben ezt írja egy mintegy két évtizeddel ezelőtti fontos közleményében Gyurgyák János: „a magyar társadalmi struktúra átalakulása és szükségszerű megszilárdulása, a kikényszerített, súlyos társadalmi feszültségekkel és bizonyos egyoldalúságokkal járó, de azért *alapvetően sikeres modernizáció*, az Európához történő *igazodási kényszer* s egy fideszes, BIT-es nemzedék után következő generációban való – talán nem alaptalan – hit és remény azok a tényezők, amelyek létrehozhatják Magyarországon is az egészséges eszmei és politikai egyensúlyt, a liberális konzervativizmust és a modern szociáldemokráciát, azt az állapotot, ahol az *elkerülhetetlen* eszmei-ideológiai és politikai ellentétek kihordódhatnak, s bizonyos alapvető kérdésekben kialakulhat az a közmegegyezés, amelyet ma fájón nélkülöz közéletünk.”

■ JEGYZETEK

17. Vö. Esterházy Péter: *A gyász átalakul olvasássá. „Elképesztően nyitott pali volt”: konferencián emlékeztek Esterházy Péterre*, fib, 2016. július 30., szombat 10:30 (forrás: mno.hu/tag/michaletzkygyorgy-113089 – a továbbiakban: Esterházy-emlékkonferencia).

18. Utólag számomra igen megnyugtató, hogy a szocializációs szemszögből hozzájuk sokkal közelebb álló Dész Lászlónak (itt tartozom diszkréten megemlíteni, hogy az ő testvérbátyja, Mihály volt az a fiú, aki Patakon elültette a bogarat a fülembe az esetleges pesti „futballkarrieréről”) sem volt könnyű az Esterházy házaspár kódolt szóhasználatát megérteni: „Péternek és Gittának »külön nyelvük és humoruk volt«, amiből eleinte sok mindent nem is értett, meg kellett tanulnia Péterül és Gittául. *Bátyámmal mi együtt nőttünk ezzel. Péterrel közösek voltak a felszavaink*. Közös volt (bár nem azonos mértékű) a matematika iránt érzett lelkesedésünk, a focirajongásunk [...] és a hitünk.” Michaletzky 48. (az én kiemelésem – B-K. B.). Vö. Dész László: „*Szaxofonozz, majd!*”. In: Körössi P. József 2016. 36–42. (különösen: 38–39.).

19. Lásd ehhez Halmos Károly: *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra*. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótáriróladalom tükrében. Századvég 1991/2–3., 131–168.

20. Esterházy Péter: *A vereség*, hbg.hu, 2014. december 26. (http://hvg.hu/itthon/201451_esterhazy_peter_urizalasarol_hagyomanyokrol; a továbbiakban E. P.: *A vereség*).

21. E. P.: *A vereség*. (az én kiemelésem – B-K. B.).

22. Lásd erről bővebben Charles Kecskeméti [Károly]: *La Hongrie un nouveaux Séfaraade?* [Magyarország az új Zsidó-Ibéria?] In: Uő.: *Pour comprendre l’histoire d’autre Europe. Recueil d’essais*. Honoré Champion, Paris, 2011. 263–288.

23. Ennek mélyebb okairól én többször is írtam már (lásd a 8. jegyzetben felsorolt könyveket), továbbá: *A francia–német példa szolgálhat-e modell gyanánt a közép- és kelet-európai népek nemzeti megkéséléséhez? Magyarország helye Közép-Európában*. In: Borsi-Kálmán Béla: *Nemzetstratégiák. Politológiai és társadalom-lélektani esszék, tanulmányok a román–magyar(francia) a szlovák(cseh)–magyar, a francia–amerikai és a német–francia viszony történetéből*. Méry Ratio – Kisebbségekért Pro Minoritate Alapítvány, Bp., 2013. 273–302.; valamint ez e kötetben is szereplő *Nemzetépítés és nemzettudat a futball tükrében: a magyar, a francia és a román példák* (a továbbiakban B-K. B. 2015).

24. Egyik nemzedéktársam „nem kevesebb, mint nyolc rendszerváltást” tart számon – „bő hét évtized leforgása alatt”. Lásd Földes György: *Kihívás és válasz. Néhány gondolat a magyar politikáról és politikatörténetéről*. In: *Kiemelés tőlem. Emlékkönyv Kántor Lajos hetvenedik születésnapjára*. Komp-Press Kiadó – Korunk, Kvár, 2007. 283–289. (Az idézet rész a 283. lapon.)
25. Lásd ehhez például Zelei Miklós: *A halasi norma. Nagy Szeder István regényes élete. Népkönyv*. GM & TÁRSAI Kiadó, Pest-Buda, MMIII
26. Lásd erről Borsi-Kálmán Béla: *Töredék. Töprengés a honi antiszemitizmus természetéről, avagy óvatos javallatok a magyar–magyar viszony rendezésére* címmel próbáltam összegezni ez irányú ismereteimet. In: *Homályzónák/Zones d'ombre. Felvilágosodás és liberalizmus/Lumières et libéralisme. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára / Mélanges offerts à Charles Kecskeméti pour son 80e anniversaire*. (Szerk. Borsi-Kálmán Béla – Dénes Iván Zoltán – Ferge Zsuzsa – Miskolczy Ambros.) 279–292; továbbá, bővebben B-KB 2014, 223–261.
27. Jászi Oszkár: *Leszámolás – beszámolás nélkül*. (Századunk 1938/2–3.) In: *A népi–urbánus vita dokumentumai 1932–1947*. Válogatta és szerkesztette Nagy Sz. Péter. Rakéta Könyvkiadó, Bp., 1990. 421. Jászi vitacikke válasz Hatvany Lajos: *Beszámolás és leszámolás* (Újság 1937. karácsony) című írására.

